

Een volk wars van betutteling

De gevolgen van Wilders' succes voor SP, GroenLinks en PvdA

Tekst: Dick Houtman en Peter Achterberg, respectievelijk hoogleraar cultuursociologie en universitair docent sociologie aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam.

Nog maar tien jaar geleden werd Nederland geregeerd door het Kabinet-Kok II. De aanslagen van 11 september 2001 moesten nog plaatsvinden, Fortuyn moest *De puinhopen van acht jaar paars* nog schrijven, Van Gogh fietste nog onbekommerd door Amsterdam, Geert Wilders was koud twee jaar Tweede Kamerlid voor de VVD en Rita Verdonk was zelfs nog niet eens politiek actief in Den Haag. Het lijkt allemaal een eeuwigheid geleden nu Nederland, slechts tien jaar later, wordt geregeerd door een kabinet van CDA en VVD met gedoogsteun van Wilders' PVV.

In de tussentijd verdween Fortuyns LPF weer net zo snel als zij was opgekomen en gebeurde hetzelfde met Rita Verdonk. In het licht van deze grote electorale wispelturigheid op rechts valt nog maar te bezien of de gedoogconstructie van CDA, VVD en PVV robuust genoeg zal zijn en of de PVV een blijvertje is. De Kamermeerderheid waarover het nieuwe kabinet kan beschikken is immers minimaal en de affaires rond PVV-Kamerleden maken de constructie er natuurlijk ook niet stabiel op.

Het is inmiddels wel duidelijk dat de geest van het nieuwe rechtse populisme in Nederland electoraal gezien uit de fles is en daar voorlopig ook niet meer gemakkelijk in terug te duwen zal zijn. In dit artikel schetsen wij eerst de belangrijkste achtergronden en karakteristieken van dit nieuwe rechtse populisme en gaan wij vervolgens in op de gevolgen van zijn electorale succes voor SP, GroenLinks en PvdA, de drie linkse politieke partijen in dit land. Wij steunen daarbij op onderzoek dat wij de afgelopen tien jaar hebben verricht naar veranderingen in de politieke cultuur van Nederland en andere westerse samenlevingen.

De politieke cultuur van een ontzuilde samenleving

Nieuw links en nieuwe sociale bewegingen als de homobeweging en de vrouwenbeweging richtten zich in de jaren zestig en zeventig op het ontmantelen van de verzuilde verhoudingen, het openbreken van het regentendom en het beëindigen van morele en religieuze bedilzucht. Individuele vrijheid en culturele tolerantie waren de leidende en elkaar wederzijds versterkende morele principes van deze nieuw-linkse politieke cultuur. Sindsdien is, in samenhang met ontzuiling en secularisering, allerlei gedrag dat voordien door velen als afwijkend of zelfs moreel verwerpelijk werd beschouwd steeds meer aanvaard geraakt: echtscheiding, openlijke homoseksualiteit, het verrichten van betaalde arbeid door vrouwen, ongehuwd samenwonen, seks voor het huwelijk, ongehuwd moederschap, et cetera. Natuurlijk zijn er nog steeds christelijke groeperingen en politieke partijen die zich verzetten tegen de teloorgang van de godvrezende natie die Nederland ooit was, maar zij zijn niet langer in staat om een politieke vuist te maken.

Naarmate Nederland veranderde in een goeddeels ontzuilde en seculiere natie, waarin individuele vrijheid een nagenoeg onaantastbaar en vrijwel algemeen aanvaard recht werd, raakte de destijds voor nieuw links nog vanzelfsprekende verbinding tussen individuele vrijheid en culturele tolerantie steeds meer omstreden. Enerzijds werden religieuze en moreel-traditionele bedilzucht steeds meer afgewezen als onverenigbaar met individuele vrijheden als die van meningsuiting, van homo's om voor hun geaardheid uit te komen en van vrouwen om te kiezen voor levenslopen die ooit waren voorbehouden aan mannen. Anderzijds werd verdraagzaamheid ten opzichte van groepen die geen deel uitmaakten van dit 'volk wars van betutteling' – etnische minderheden, en dan met name de moslims – steeds omstredener. Sinds de jaren zestig heeft de oude culturele polarisatie over christelijk moreel traditionalisme dan ook steeds meer plaatsgemaakt voor een nieuwe. Het gaat daarbij niet zozeer om een polarisatie tussen autochtonen en allochtonen, maar om een post-confessionele culturele polarisatie tussen laag opgeleiden en hoog opgeleiden.

Het culturele onbehagen onder vooral laag opgeleide Nederlanders over de welwillende beleidsmatige omgang met etnische minderheidsgroepen bleef lang beperkt tot

de spreekwoordelijke borreltafels, maar dat veranderde door toedoen van Fortuyn. Het taboe op politieke incorrectheid en culturele intolerantie verdween als sneeuw voor de zon en de onvrede drong de Haagse politiek binnen. De zin ‘Pim zei wat wij dachten’ raakt de kern van het populisme dat Nederland sindsdien in zijn greep heeft. Daar was ineens dat karakteristieke en tot op dat moment tamelijk on-Nederlandse ‘wij’. Het ‘wij’ van de ‘gewone’ en ‘hardwerkende’ Nederlanders naar wie de politieke klasse niet wil luisteren, verblind als zij is door politieke correctheid en wereldvreemd multiculturalisme. En daar was ineens een politicus die de moed had om het allemaal hardop te zeggen. ‘Professor Pim’, zoals zijn aanhangers hem liefkozend noemden, leek dan misschien oppervlakkig beschouwd wel een van ‘hen’ (want: *professor*), maar was toch duidelijk een van ‘ons’ (want: *Pim*). Fortuyns verkiezingsoverwinning was dan ook weinig anders dan een abrupte aanpassing van de partijpolitieke verhoudingen aan een inmiddels ingrijpend veranderde cultuur.

Sindsdien is het rechtse populisme niet meer weg te denken uit de Nederlandse politiek. Het is gebaseerd op een specifieke invulling van de Nederlandse identiteit, waarin de afwijzing van bemoei- en bedilzucht centraal staat, en die tot uitdrukking komt in enerzijds de verwerping van morele betutteling en anderzijds een hartgrondige afkeer van regenteske politieke en bureaucratische elites.

Op zoek naar een Nederlandse identiteit

In het ontzuilde Nederland heeft populistisch rechts het Nederlandse ‘wij’ sinds Fortuyn stevast benoemd in de vrijheidsminnende termen die bijna een halve eeuw terug door nieuw links werden gemobiliseerd en sindsdien gemeengoed zijn geworden. ‘Wij Nederlanders’ zijn in deze optiek een vrijheidslievend volk wars van betutteling dat niet bereid is om inbreuken hierop te aanvaarden. Het meest zichtbare gevolg hiervan was de afgelopen tien jaar een demonisering van de islam, omdat die met deze identiteit onverenigbaar zou zijn. Politici maakten zich de afgelopen jaren druk over radicaliserende moslims, imams die vrouwelijke ministers de hand weigeren te schudden, hoofddoekjes, boerka’s en boerkini’s, immigratie, integratie en inburgering. In de populistische demonisering van de islam klinkt de erfenis van de jaren zestig door: ‘Moslims moeten

gewoon net zo progressief worden als wij: ze moeten hun eigen vrouwen meer vrijheid en onze vrouwen meer respect geven, ze moeten onze homo's met rust laten, en ze moeten van onze vrijheid van meningsuiting afblijven.'

Een prinses die in het openbaar het bestaan van 'de' Nederlandse identiteit in twijfel trekt, krijgt in dit klimaat de volle laag van critici. Dat bruggenbouwer Job Cohen kon uitgroeien tot een politicus die bijna net zo omstreden is als Geert Wilders is al even veelzeggend. En wie nog bezwaar durft te maken tegen schofferende of neerbuigende uitingen jegens moslims wordt inmiddels beschuldigd van een bijna grenzeloze naïviteit en het verkwanselen van de vrijheid van meningsuiting. In dit klimaat heeft 'thee drinken' in korte tijd een hele nieuwe betekenis gekregen, namelijk die van bestuurlijke lamlendigheid, de boel de boel laten en het verkwanselen van onvervreemdbare principes.

De Haagse kaasstolp en de mensen in de samenleving

Een tweede gevolg van de ontzuiling is een drastisch gewijzigde verhouding tussen burger en politiek. Wisten laag opgeleide burgers zich vroeger vertegenwoordigd door hun zuilelites, met het verdwijnen van de zuilen is men gevoelsmatig eerder 'tegenover' de overheid komen te staan. De hieruit resulterende 'kloof tussen burger en politiek' is door de opkomst van het populisme sinds 2002 een politieke kwestie geworden en inmiddels een eufemisme geworden voor een regelrechte haat tegen een overheid die velen beschouwen als het belangrijkste obstakel in hun jacht op persoonlijk levensgeluk. Ook hierin klinkt voor de goede verstaander het geluid van de tegencultuur van de jaren zestig en zeventig luid en duidelijk door, al kwam de turbulentie destijds dan van links en inmiddels van rechts.

Van 'onze belastingcenten' – zo heet het in dit populisme immers – worden weliswaar ministeries vol papierschuivers, vergaderaars en managers betaald, maar dat brengt de oplossing van de problemen, waarmee gewone Nederlanders ('Henk en Ingrid') kampen, geen stap dichterbij. In plaats van krachtadig op te treden verdoen politici en ambtenaren hun tijd en produceren zij slechts 'een onophoudelijke diarree aan wereldvreemde nota's, notities, rapporten en toekomstscenario's'. Omdat dit alles wordt gefinancierd van 'onze belastingcenten' is hier volgens de populistten gewoon sprake van

uitbuiting van burgers door ‘zakkenvullende plucheplakkers’, die alleen maar geïnteresseerd zijn in hun eigen portemonnee, hun eigen macht en hun eigen ‘linkse hobby’s’.

Tekenend voor de gewijzigde politieke cultuur zijn het toegenomen gebruik van de aanduidingen ‘de Haagse kaasstolp’ en ‘het Haagse gedoe’, evenals de toegenomen afkeer van ‘achterkamertjespolitiek’. Politici, en inmiddels allang niet meer alleen rechts-populistische politici, keren zich van de weeromstuit zelf ook steeds meer af van de ‘in zichzelf gekeerde’ politieke instituties met hun ‘eindeloze procedures’ en ‘rigide overlegstructuren’. Wat er in Den Haag gebeurt, zo benadrukken zij daarmee, is eigenlijk helemaal niet belangrijk. Het gaat immers om ‘de echte problemen’ van ‘echte mensen’, ook wel aangeduid als ‘de mensen in het land’, ‘de mensen in de samenleving’ of ‘de mensen in de arme wijken’. Politici nemen kortom steeds meer afstand van het politieke bestel waarvan zij zelf deel uitmaken en benadrukken juist steeds vaker hoe dicht zij bij ‘de man of vrouw in de straat’ staan.

Het rechtse populisme en de linkse partijen

De aantrekkingskracht van het populisme op laag opgeleide kiezers

De populistische voorstelling van ‘het volk’ als een ondeelbare eenheid voedt kortom niet alleen een xenofobe afwijzing van ‘het andere’, ‘het vreemde’ en het ‘niet-eigene’, maar ook een afkeer van politieke, bestuurlijke en bureaucratische elites. Een dergelijk populisme heeft vooral aantrekkingskracht op laag opgeleiden, van wie uit een grote hoeveelheid onderzoek bekend is dat zij minder tolerant zijn ten aanzien van ‘afwijkende’ groepen dan hoog opgeleiden. Dat was in de jaren vijftig zo en dat is nog steeds zo en het geldt voor alle westerse liberaal-democratische samenlevingen. Precies vanwege deze weinig welwillende omgang met cultureel verschil vormt de maatschappelijke onderlaag – destijds nog stevast aangeduid als ‘de arbeidersklasse’ – niet de ‘natuurlijke’ bondgenoot van linkse en progressieve politieke partijen.

Naarmate de omgang met cultureel verschil hoger op de maatschappelijke en politieke agenda kwam te staan en inzet van de politieke strijd werd, en naarmate linkse en progressieve partijen zich daarbij meer inzetten voor een welwillende omgang met cultureel verschil, werden deze partijen minder aantrekkelijk voor laag opgeleide kiezers. Precies het omgekeerde gold voor rechtse partijen: naarmate ze zich meer profileerden met rechtse stellingnamen rond deze culturele thema's, werd hun aantrekkingskracht op laag opgeleiden groter. Nu in de Nederlandse politiek vraagstukken rond economische verdeling steeds meer overvleugeld zijn geraakt door vraagstukken rond immigratie en integratie, misdaad en straf, en leefbaarheid en veiligheid, is de verbinding tussen de maatschappelijke onderlaag en de linkse politieke partijen dan ook steeds meer verbroken. Met haar anti-islamitische retoriek, harde opstelling inzake immigratie en pleidooien voor aanpassing door nieuwkomers aan de Nederlandse samenleving weet Wilders' PVV bij uitstek laag opgeleiden aan zich te binden, net zoals Fortuyn's LPF dat al eerder deed.

De PVV en de linkse partijen

Zo drijft het rechtse populisme een wig tussen laag opgeleide kiezers (de 'arbeidersklasse', de 'minder bedeelden', de 'mensen die het minder breed hebben') en de op het socialistische gedachtegoed gebaseerde politieke partijen die vanouds hun economische belangen behartigen. Hoewel dit voor zowel SP, PvdA als GroenLinks geldt, hebben ze toch niet alle drie evenveel 'last' van de PVV. Dat komt doordat ze elkaar veel ontlopen waar het gaat om culturele thema's rond tolerantie – de thema's waarmee de PVV zich bij uitstek profileert en die verantwoordelijk zijn voor het gemiddeld genomen lage opleidingsniveau van haar achterban (zie Tabel 1).

Tabel 1. Percentage hoog opgeleiden (HBO/WO) en gemiddeld economisch egalitarisme, ethnocentrisme en wantrouwen (schaalscores van 1-5) onder GroenLinks-, SP- en PvdA-stemmers.

<i>Partij</i>	<i>% hoog opgeleiden</i>	<i>Economisch egalitarisme</i>	<i>Ethnocentrisme</i>	<i>Wantrouwen</i>
GroenLinks	65	3,18	1,97	2,42
PvdA	40	3,18	2,38	2,61

SP	27	3,20	2,84	2,85
PVV	25	2,84	3,85	3,29

Bron: Eigen onderzoek onder de Nederlandse bevolking (november 2008).

Waar het gaat om economische verdelingsvraagstukken ('economisch egalitarisme') is de aanhang van de drie linkse partijen weliswaar progressiever dan die van de PVV, maar de verschillen moeten niet worden overdreven. In feite neemt de PVV-aanhang voor wat betreft deze kwesties slechts een middenpositie in en is zij in deze (economische) zin 'linkser' dan die van CDA, D66 en VVD. Daarbij dient uiteraard ook nog te worden aangetekend dat de PVV sinds ons onderzoek (november 2008) verder naar links is opgeschoven (dit gebeurde met name tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010). Laag opgeleide Nederlanders die vanouds op linkse partijen stemmen zullen zich hierdoor thans waarschijnlijk nog minder laten weerhouden naar de PVV over te stappen dan enkele jaren terug.

Bezien wij vervolgens de overige vergelijkingen tussen de vier partij-achterbannen. Met 'etnocentrisme' doelen wij op een afwijzende houding ten aanzien van etnische minderheidsgroepen en met 'wantrouwen' doelen wij op wat sociologen meestal aanduiden als 'anomie': het ontbreken van vertrouwen in andere mensen, alsmede in de samenleving als geheel, dus inclusief overheid en politiek. Etnocentrisme en een dergelijk wantrouwen hangen volgens veel onderzoek sterk met elkaar samen en dat is niet verwonderlijk in het licht van de twee eerder genoemde componenten van het populisme.

Waar het om deze opvattingen gaat, zijn de verschillen tussen de drie linkse partijen onderling en die tussen deze en de PVV dan ook aanzienlijk groter dan in het geval van economisch egalitarisme. De achterban van GroenLinks is in deze het verst verwijderd van die van de PVV, wat betekent dat de directe electorale concurrentie tussen deze twee partijen het kleinst is. GroenLinks belichaamt dan ook meer dan beide andere linkse partijen de geest van de nieuwe culturele politiek van de jaren zestig en zeventig, gekenmerkt door individuele vrijheid en culturele tolerantie. Dit partijprofiel kwam begin

2006 treffend tot uitdrukking toen de liberale jongerenorganisatie JOVD Femke Halsema tot ‘liberaal van het jaar’ uitriep. GroenLinks is dan ook bij uitstek de partij voor de culturele elite (of, om het in PVV-jargon te zeggen: voor de grachtengordelelite die dol is op moeilijke brillen, kunst en linkse hobby’s): haar achterban is zowel hoger opgeleid als cultureel toleranter dan die van beide andere linkse partijen en daarmee in beide opzichten het verst verwijderd van de PVV-aanhang.

De aanhang van de SP, en in nog sterkere mate die van de PVV, is aanzienlijk etnocentrischer en wantrouwender dan die van GroenLinks. Voor wat betreft deze twee culturele thema’s is de ideologische afstand tussen GroenLinks en SP ongeveer even groot als die tussen SP en PVV, wat betekent dat de SP-aanhang ongeveer even ver rechts van die van GroenLinks staat als links van die van de PVV. Daarmee is de overstap naar de PVV voor SP-kiezers kleiner dan voor de aanhang van GroenLinks, zodat de SP meer electorale concurrentie van de PVV ondervindt. De SP is dan ook meer dan GroenLinks een ‘arbeiderspartij’: haar achterban is beduidend lager opgeleid en wat dat betreft vergelijkbaar met die van de PVV. Dit betekent dat de SP gemakkelijker dan beide andere linkse partijen het volume van het cultureel-rechtse geluid wat verder kan opdraaien wanneer de concurrentieslag met de PVV dat vereist.

De achterban van de PvdA, ten slotte, neemt voor wat betreft culturele thema’s een positie tussen GroenLinks en SP in. Als vanouds breed samengestelde volkspartij van arbeiders en schoolmeesters verkeert zij echter in een aanzienlijk lastiger parket dan beide andere linkse partijen. Met de opvolging van Wouter Bos door Job Cohen lijkt de partij te hebben gekozen voor stevige oppositie tegen de PVV, ongetwijfeld tot genoegen van het hoger opgeleide deel van haar achterban (de ‘schoolmeesters’). De keerzijde hiervan is het risico dat de partij hiermee het lager opgeleide deel van haar achterban (de ‘arbeiders’) van zich vervreemdt. Misschien verklaart dat de terugval in de peilingen na de opvallend goede verkiezingsuitslag in juni van dit jaar. Hoe dit ook zij: door te kiezen voor ferme oppositie tegen Wilders en de PVV riskeert de PvdA het verlies van haar ooit massale aanhang onder laag opgeleiden. Wanneer dat inderdaad gebeurt, dan zal de aanhang van de PvdA steeds meer gaan lijken op die van GroenLinks en zal haar electorale basis versmallen. Voor een

grote volkspartij met aanzienlijke bestuurlijke verantwoordelijkheden kan de thans ingezette koers kortom verstrekkende gevolgen hebben.

Besluit: ideologische en electorale concurrentie met de PVV

De linkse politieke partijen wedijveren in Nederland op twee verschillende manieren met de PVV: zij doen dat zowel electoraal als ideologisch. Voor wat betreft de electorale concurrentie ondervindt de SP de meeste last van de PVV, juist omdat de ideologische concurrentie in haar geval het geringst is. Omgekeerd ondervindt GroenLinks ideologisch gezien de meeste last van de PVV, en electoraal gezien juist de minste, doordat zowel de partij zelf als haar achterban het politieke gedachtegoed van de PVV verder van zich werpen dan beide andere linkse partijen doen. Met haar heterogener samengestelde achterban bevindt de PvdA zich, ten slotte, in de weinig benijdenswaardige positie dat zij aan beide vormen van concurrentie tegelijkertijd blootstaat.